

мови в мектебе і медресе; пропонувалося влаштовувати при міських і сільських початкових училищах особливі зміни для навчання дівчаток-мусульманок або училища для дівчаток.

“Правилами” 1870 року було законодавчо оформлена освіта кримських татар, з’ясовані пріоритети навчально-виховного процесу, зафіксовано важливе значення вивчення російської мови. Після опублікування цього важливого документа шкільна влада активно взялася за створення вертикалі національної освіти в імперії, внаслідок чого в Таврійській губернії з’явилися російсько-татарські міністерські училища (РТМУ). РТМУ стали прогресивним кроком у справі поширення світської освіти татар; довгий час були ланкою між кримськими татарами і державною системою навчання.

У XIX столітті склалася система освіти кримських татар: державні (РТМУ), національні (медресе, мектебе) системи початкової освіти кримських татар, громадські й приватні навчальні заклади. За підрахунками земців, у Таврійській губернії у 1907 році татарські школи були за кількістю (35) на другому місці після німецьких (297) і єврейських шкіл (28) [підраховано за: [9, с.25-26].

Таким чином, внаслідок колонізації на Південь України потрапили не тільки українці та росіяни, але й представники інших етносів. Царський уряд намагався утримувати всіх цих людей у покорі, залучати до засвоєння російської культури, і, насамперед, вивчення російської мови. Навчальні заклади національних меншин в основному були початковими.

Джерела та література

1. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000.
2. Лазебник В.І. Населення Катеринославської губернії за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (Статистичний огляд) // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Вип.10. – Дніпропетровськ, 2002.
3. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1.
4. Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початок XX століття // Український історичний журнал. – 1994. – № 4.
5. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 56.
6. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим. – Ф. 212. – Оп. 1. – Спр. 64.
7. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). – К., 1992. – Ч. 1.
8. Обзор николаевского градоначальства за 1903 год. – б/г.
9. Обзор николаевского градоначальства за 1901 год. – Николаев, 1902.
10. Чирко Б.В., Бєлашова К.О. Чужа земля як рідна: Роль німецьких переселенців в економічному та культурному житті України // Відродження. – 1993. – №3–4.
11. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1904 год. – Херсон, 1906.
12. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1903 год. – Херсон, 1905.
13. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим. – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 2308.
14. Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений в Таврической губернии в XIX – начале XX вв.). – Симферополь, 1998.
15. Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1907/8 учебный год. – Симферополь, 1908.

Summary

The article relates the characteristic lines of the politics of the tsar's government in the sphere of national education in the South of Ukraine in the second half of XIX - beginning of XX century. The author analyses the position of Jewries, Germans, Tatars in the South of Ukraine; defines, that the main constituent of the politics of the government in the sphere of national education was russification and shows the basic types of Jewish, German schools and the schools of Tatars of the region.

А. В. Тарасов

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УЧНІВСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ.)

Одним з малодосліджених аспектів історії України другої половини XIX ст. є питання повсякденного життя різних соціальних верст та етнічних груп населення. Так, незважаючи на підвищення уваги вітчизняних дослідників до цієї тематики, нез’ясованим залишається питання правового регулювання повсякденного життя вихованок жіночих навчальних закладів Півдня України.

Відновлення української державності на початку 90-х років XX ст. посилює увагу дослідників до історії середніх навчальних закладів українських губерній Російської імперії, у тому числі і Півдня України. Різні аспекти з історії середніх навчальних закладів регіону розкрито в дослідженнях В.В.

Боброва, Т.В. Сухенко, О.М. Лебеденка, О.А. Гриви, О.А. Листопад [1; 2; 3; 4; 5] та ін. Разом з тим, правові аспекти регулювання повсякденного життя учнівства середніх навчальних закладів Півдня України не стали об'єктом спеціального дослідження.

Джерельною базою дослідження є архівні матеріали Державного архіву Кіровоградської області, Державного архіву Миколаївської області, періодика та опубліковані правові акти другої половини ХІХ ст.

У цій статті поставлено завдання охарактеризувати основні правові регулятори повсякденного життя учениць середніх жіночих навчальних закладів, виявити особливості застосування правових норм на Півдні України.

Реформи Олександра II в галузі освіти впроваджувались й у жіночих середніх навчальних закладах. У другій половині ХІХ ст. на Півдні України відбувається значне зростання кількості жіночих гімназій та прогімназій як відомства навчальних закладів імператриці Марії, так і Міністерства народної освіти (далі – МНО).

Засновані імператрицею Марією училища для благородних дівчат згодом перетворились на жіночі інститути. Одночасно з тим на початку ХІХ ст. почали розвиватися приватні жіночі інститути. З 1853 р. до 1870 р. інститути діяли за програмами, які ґрунтувались на складених П.І. Ольденбургським «Настановах для освіти вихованок жіночих навчальних закладів». У «Настановах» наголос робився на суворе релігійне виховання: «Лише цим шляхом можна стати гарною дочкою, корисним членом родини і вірнопідданою, готовою бездоганністю свого життя віддячити Государю та Государині... та передавати дітям з першого лепетання немовляти правила благочестя, цнотливості та непохитної відданості Престолу та Вітчизні» [2, с.116].

Від середини ХІХ ст. відомство імператриці Марії стало відкривати жіночі загальноосвітні гімназії для усіх станів, тоді як інститути, закриті учбові заклади призначались, головним чином, для дівчат «благородного звання» та мали за мету не скільки навчання вихованок наукам, скільки їх підготовку до світського життя. Подібні інститути засновувались дворянськими товариствами. На кінець ХІХ ст., за даними В.В. Боброва, в Україні кількісно переважали загальноосвітні гімназії, підпорядковані МНО [1, с. 4]. Нормативно-правова база цих жіночих середніх навчальних закладів ґрунтувалась на основі Статутів, які розробляло згадане міністерство.

У 1864 р. та згодом у 1870 р. були видані «Положення про жіночі гімназії та прогімназії міністерства народної освіти» (далі – Положення) [6, с.3]. Положення 1870 р. утверджувало принцип вільного доступу до освіти, як і в чоловічих навчальних закладах, вихованок усіх станів та віросповідань.

За IV пунктом Положення визначалось, що «жіночі гімназії складаються з семи класів з річним для кожного класу курсом; але для тих, що готуються до педагогічної діяльності може бути заснований при жіночих гімназіях ще восьмий додатковий клас, також з річним, а де буде можливість, з дворічним курсом навчання» [6, с.6-7]. Так, від 16 лютого 1874 р. на Півдні України «...міністерством було дозволено відкрити за рахунок земства при Херсонській жіночій прогімназії педагогічний курс для початкових вчительок та вчительок народних шкіл, з наданням попечителю Одеського учбового округу положення про ці курси...» [6, с.7].

У Положенні 1870 р. визначались права для випускниць гімназії, що отримали золоті та срібні медалі. «Учениці, що були нагороджені, по закінченню загального курсу жіночої гімназії, золотою або срібною медалями, окрім того вислухали особливий спеціальний курс додаткового класу, набувають звання домашніх наставниць» [6, с.48]. Водночас, решта учениць, що не отримали таких медалей, лише «...користуються правами домашніх вчительок» [6, с.48].

Доступ до вищої освіти для учнівства жіночих навчальних закладів, на відміну від чоловічих, протягом всієї другої половини ХІХ ст. був більш обмеженим: вступ до університетів було закрито до початку ХХ ст., у той же час наявні «вищі жіночі курси» були не чисельними.

Правові норми Положення 1870 р. доповнювались документами як МНО, так і попечителів учбових округів. На кінець 70-х років ХІХ ст. один з попечителів учбового округу надіслав циркулярну пропозицію до МНО про суттєві «відхилення від правильного, заснованого на педагогічних засадах, виховання та стосунків між викладачами та учнями в жіночих гімназіях та прогімназіях» [6, с.191]. 12 січня 1880 р. ця «пропозиція» була визначена МНО як загальнообов'язкова для усіх жіночих закладів. Її суть зводилась до виявлених «відхилень» в середовищі учнівства жіночих навчальних закладів та їх подолання. Аналіз цього документа дозволяє казати про спільність нормативних вимог до поведінки учнівства чоловічих та жіночих гімназій і прогімназій.

Значна увага в усіх закладах середньої освіти була приділена питанню релігійного виховання. Так, зокрема у згаданій вище «пропозиції» йде мова про те, що в середніх жіночих навчальних закладах «не звертається увага на релігійне спрямування учнівства, на стояння їх на молитві (в деяких закладах навіть загальну молитву не заведено) учнівства чоловічих та жіночих гімназій та прогімназій, відвідування церкви, на заняття Законом Божим» [6, с.191]. Учениці повинні були регулярно відвідувати церкву, подавати наставникам довідки від священників про те, що вони вчасно бувають на сповіді [2, с.138].

Схожі вимоги стосуються поведінки поза шкільним закладом. Автором «пропозицій» засуджується те, що «дозволяється ученицям відвідування балів та танцювальних вечорів у клубах. Не

забороняється їм відвідування окружних судів, так що були приклади, коли 16-17 річні учениці були присутніми на справах, де виставлялись та детально викладались випадки вельми аморального життя» [6, с.191]. Керівники жіночих навчальних закладів «дивляться байдуже на факти гуляння пізнім вечором учениць в публічних садах. Не розслідується з належною увагою причини пропусків уроків ученицями, що живуть не у батьків та родичів; і взагалі не відвідуються квартири таких учениць ані начальницями, ані класними дамами. Дозволяється ученицям відповідати уроки сидячі та звертатися до наставників, називаючи їх не по імені та по-батькові, а просто по прізвищу» [6, с.191]. Як зазначає дослідниця жіночої середньої освіти Т.В. Сухенко, театри, парки та катки дозволялось відвідувати лише у супроводі батьків й в шкільній формі [2, с.138]. Аналогічні з чоловічими навчальними закладами вимоги стосувались вибору книг зі списків «рекомендованої літератури до учнівських бібліотек», наглядом за квартирами, слідкуванням за колом знайомих вихованок і т.д.

Так, до обов'язків класних наглядачок відносилося також керівництво вибором книг для домашнього читання вихованок; орієнтиром служив складений викладачами список книг, допущених до використання в учнівських бібліотеках МНО. Щодо зовнішнього вигляду, то в інструкції підкреслювалось, що класні наглядачки мають відвідувати дівчат, які мешкають на квартирах, і слідкувати не лише за благоустроєм цих приміщень, але й придивлятися до укладу життя учениць і намагатися з'ясувати коло їх знайомих з тим, щоб запобігти згубним знайомствам і впливам [2, с.140].

Однак варто вказати на те, що, незважаючи на такі суворі заходи з підтримки дисципліни, бажаних результатів вони не дали. Справа полягала у тому, що кілька наглядачок не могли встежити за всіма ученицями просто фізично. Так, на одну наглядачку припадало кілька сотень учениць.

Окрім обов'язків, МНО визначало певні права учениць у повсякденному шкільному житті. Так, у 1880 р. МНО звертало увагу на недопустимість виконання ученицями «приватних розпоряджень» начальниць, класних дам або вчительок. Адже «... учениці ходять до учбових закладів для навчання, а не для отримання та виконання приватних доручень» [6, с.191-192]. Окрім того, від викладачів гімназії вимагалось утримання «...від різких, іноді навіть зухвалих, доган та зауважень ученицям» [6, с.192]. Заборонялось також обговорювати викладачам «проступки та недоліки своїх вихованок поза стінами навчального закладу» [6, с.192].

До школи дівчата повинні були приходити за 15 хвилин до початку занять. Перед початком першого та по закінченні останнього уроку одна з учениць, по черзі, повинна була зачитувати встановлену молитву. Дуже суворо слідкувалось за відвідуванням школи. Якщо дівчинка не змогла прийти на урок через хворобу або через якусь іншу поважну причину, то повідомлення про це повинно надаватися начальниці в той же день. Якщо гімназистці необхідно було піти до закінчення уроків, то, спитавши дозволу, вона повинна була наступного дня надати записку від батьків про час, коли вона прийшла додому. Стосовно ставлення до осіб, що начальствували та викладали, дівчата повинні були проявляти повну довіру та відвертість. Як зазначалось, «тільки при цій умові вони можуть отримати і допомогу, і добру пораду, і корисну настанову» [7, с.188].

Одним із проявів поваги до вчителя було те, що при вході його до класу учениці повинні були вставати зі своїх місць. У ставленні одна до одної дівчата також повинні були проявляти ввічливість, доброзичливість та приязність. Під час уроку в класі повинна була панувати цілковита тиша [7, с.188-189].

На думку дослідниці Т.В. Сухенко, «...в приватних жіночих закладах навчально-виховний процес мало чим відрізнявся від громадських гімназій. Але засновники все ж мали більше прав вносити зміни в програми» [2, с.142].

Принципових відмінностей між правовим становищем учнівства чоловічих та жіночих середніх навчальних закладів МНО не було. На практиці діяли схожі правові вимоги. Як і у випадку з чоловічими навчальними закладами, жіночі при виданні окремих правил навчального закладу, особливо після 1874 р., орієнтувались на вказівки МНО стосовно поведінки учнівства як в межах школи, так і поза нею. Таку практику засвідчує видання «Правил для учениць Одеської Маріїнської Миської Громадської жіночої гімназії» 1883 р. Під загрозою звільнення з гімназії ученицям суворо заборонялось «...утворювати між собою або зі сторонніми особами будь-яких товариств або вступати до таких товариств, рівно як і брати участь у будь-яких грошових або благодійних підписах без дозволу начальства...» [8, с.12]. Через два роки згадана гімназія здійснила перевидання «правил», додавши до його змісту окремим пунктом «Правила для вихованок VIII класу» [9].

У цілому, «виховання в гімназіях, як і в дівочих інститутах, ґрунтувалося на нормах християнської моралі, вірності Царю й Вітчизні» [2, с.138]. Те саме було характерне й для чоловічих навчальних закладів. Хоча ми не можемо відкидати й певні відмінності. Так, зокрема в пунктах правил поведінки для учбових закладів Єлисаветграду, зазначалось: «Учениці гімназії можуть відвідувати місця гулянь не інакше як в супроводі своїх батьків. Учні гімназії та реального училища можуть відвідувати місця гулянь без супроводу старших...» [10, арк.18]. У той же час державні погляди на жіночу освіту взагалі визначали нерівність прав з чоловічою середньою освітою у питанні продовження навчання у вищій школі.

Отже, основні правила поведінки як в школі, так і поза її межами для учнівства жіночих середніх навчальних закладів були схожими з чоловічими. Основні ж відмінності обумовлювались поглядами

державних діячів на призначення жіночої освіти як такої. У повсякденному житті учениць це виявлялось у більш посилені вимогах стосовно норм поведінки.

На правове становище деякої частини учнівства накладались й інші регулятори, що стосувались зокрема національної політики в Російській імперії другої половини XIX ст. Варто відзначити особливе ставлення уряду до єврейського населення, зокрема й Півдня України. Воно полягало в існуванні низки правових обмежень. У сфері освіти це виявлялось, зокрема в існуванні «граничної кількості» учнів-євреїв, що могли навчатись в середніх навчальних закладах, відсутності прав державного службовця для осіб єврейського походження, що працювали в єврейських учбових закладах тощо. Такі заходи уряду Російської імперії досліджуваного часу можна прослідкувати і на прикладі функціонування навчальних закладів регіону.

Так, зокрема газета «Екатеринославские губернские ведомости» в 1898 р. повідомляла: «Міністерство народної освіти пояснило циркулярно по усім окремим учбовим округам, що особи єврейського походження, що служать в єврейських учбових закладах, не користуються правами державної служби, а через те, не можуть отримати медалей в пам'ять царювання Імператора Олександра III, встановленої для класних чинів» [11, с.2].

Про чіткий контроль за кількістю учнів-євреїв, що навчались у середній школі Півдня України свідчить й лист попечителя Одеського учбового округу до директора 2-ї Миколаївської жіночої гімназії з проханням вказати «... загальну кількість учнівства у ввіреному Вам учбовому закладі і про те, скільки в тому числі було євреїв до 1 січня 1884, 1885 та 1886 років» [12, арк.9].

Таким чином, правове становище учнівства жіночих навчальних закладів Російської імперії у другій половині XIX ст. характеризувалось: у 60-х роках – реформаційними процесами в галузі, від початку 70-х років – жорсткою регламентацією різних сфер шкільного та позашкільного життя. Така закономірність була характерною й для учнівства Півдня України. Відмінності були несуттєвими й стосувалися виключно місцевих особливостей у застосуванні загальнодержавних правових норм, що, передусім, пов'язувалось з особою попечителя Одеського учбового округу та директорів учбових закладів.

Джерела та література

1. Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX – на поч. XX століть: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1998.
2. Сухенко Т.В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00. 01. – К., 2000.
3. Лебеденко О.М. Розвиток освіти в Подунав'ї // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск VI. – К., 2003.
4. Грива О.А. Формы и содержание взаимоотношений педагогов и учащихся отечественной гимназии во второй половине XIX – нач. XX вв. (на примере гимназий Киевского, Харьковского и Одесского учебных округов) // Гімназійна освіта: минуле і сучасність. Елітарна освіта в кризовому суспільстві: шляхи становлення і виживання: Матеріали всеукр. наук-практ. конф. – Кіровоград, 1997.
5. Листопад О.А. Гуманістичні початки в роботі Другої одеської гімназії // Гімназійна освіта: минуле і сучасність. Елітарна освіта в кризовому суспільстві: шляхи становлення і виживання: Матеріали всеукр. наук-практ. конф. – Кіровоград, 1997.
6. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства Народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями / Сост. М. Родевич. – Спб., 1884.
7. Города Сибири XVIII – начала XX в. Сборник научных статей / Под. ред. В.А. Скубневского. – Барнаул, 2002.
8. Правила для учениц Одесской Мариинской Городской Общественной женской гимназии. – Одесса, 1883.
9. Правила для учениц Одесской Мариинской Городской Общественной женской гимназии. – Одесса, 1885.
10. Протокол заседания комиссии руководителей средних учебных заведений. 1885-1911 гг. – Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 5.
11. Екатеринославские губернские ведомости. – 1898. – № 37.
12. Письмо попечителя Одесского учебного округа к Главе Педагогического Совета Николаевских женских гимназий и прогимназий. 1886 г. – Державний архів Миколаївської області. – Ф. 121. – Оп. 1. – Од. зб. 2.

Summary

The methodological basis of the article is the principles of historical method and objectivity. Chronological and comparative-historical methods as the branch of special historical method were used in the article. The main legal regulation arrangements of everyday life of girl-pupils in secondary women's school, peculiarities of legal application regulations in the South of Ukraine have been analyzed in article. The existence of a number of legal limits for Jewish population to get education has been pointed at.